

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/114/148-152>

Muğdət Abdullayev

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0002-7773-9658>

mugdet.abdul@mail.ru

Nizami yaradıcılığında atəşpərəstlik simvolikası

Xülasə

Nizami "Xəmsə"sinin əsas qaynaqlarından biri Zərdüştlük dini və bu dinin müqəddəs kitabı olan Avestadır. Şairin yaradıcılığında atəşpərəstlik fəlsəfəsi ilə yanaşı, simvolik elementləri də öz əksini tapmışdır.

Məqalədə zərdüştlükdə müqəddəslik dəyəri qazanmış od, onun mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında bəhs edilmişdir. Həmçinin bu dinin xaç, xoruz, yumurta və s. kimi rəmzi məna kəsb edən anlayışları izah edilir. Simvolların işlənmə məqamından asılı olaraq onların poetik xüsusiyyətləri də tədqiqatə cəlb olunur.

Nizaminin əsərlərindən gətirilən bədii nümunələrdən şairin bu dinin əsasları, fəlsəfi anlayışları haqqında ətraflı məlumatlara sahib olduğu açıqca görünür. Əsərlərdəki simvollarla qarşılaşarkən Nizaminin onlardan bəzən məcaz yaratmaq üçün də istifadə etdiyinə şahidi oluruq. Bu isə əsərin poetik təsir gücünü daha da artırmış olur.

Açar sözlər: Nizami, Zərdüştlük, simvol, poetik rəmz, atəşpərəstliyin izləri

Mughdat Abdullayev

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0002-7773-9658>

mugdet.abdul@mail.ru

The Symbolism of Fire Worship in Nizami's Creativity

Abstract

Nizami's Khamsa draws significant inspiration from Zoroastrianism and its sacred text, the Avesta. The poet's works reflect not only the philosophy of fire worship, but also various symbolic elements associated with this ancient belief system.

This article discusses the sanctity, essence and significance of fire in Zoroastrianism. Additionally, it explains other symbolic concepts in this religion, such as the cross, rooster, egg and more. Depending on their contextual usage, these symbols are also examined for their poetic characteristics.

The literary examples taken from Nizami's works clearly indicate that he possessed a deep understanding of the principles and philosophical concepts of Zoroastrianism. When encountering these symbols in his writings, it becomes evident that Nizami sometimes employed them as metaphors. This is enhancing the poetic impact of his works.

Keywords: Nizami, Zoroastrianism, symbol, poetic symbol, traces of fire worship

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizami irsi geniş şəkildə araşdırılmış, onun əsərləri müxtəlif aspektlərdən tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Nizami yaradıcılığının genişliyi və bədii təfəkkürünün çoxqatlılığı onun illərdə öyrənilməsinə, hələ də filologiya elminin diqqət mərkəzində olmasına zəmin yaradır. Lakin Nizami yaradıcılığına atəşpərəstlik dininin təsirindən çox bəhs edilməmiş, bu məsələ illərlə tədqiqatçıların əsaslı araşdırmalarından uzaq qalmışdır. Xəmsəyə daxil olan hər bir əsəri nəzərdən keçirdikdə Zərdüştlük dini, Avesta ilə əlaqəli müəyyən söz, anlayış, fəlsəfi fikir, problematika ilə qarşılaşmamaq mümkün deyil. Çünki atəşpərəstlik dini Nizami yaradıcılığının

ilkin mənbələrindən birini təşkil edir. Ona görə də bu mövzu şairin yaradıcılığında ayrı-ayrı xətt olaraq araşdırılmalıdır.

Tədqiqat

Zərdüştilik dinində dörd ünsürdən oda daha çox önəm verilərək hətta müqəddəsləşdirilmişdir. Bunun üçün də zərdüştilərin həyatında od xüsusi yerə sahib olaraq dinin əsasını təşkil edirdi. Zərdüştlüyü Şərq və Qərb alimlərinin bir çoxu atəşpərəstlik dini də adlandırmışdır. Lakin bir qrup tədqiqatçılar zərdüştlüyün atəşpərəstlik dini olması fikrinə qarşı çıxaraq oda müqəddəslik dəyərinin verilməsinin hələ ibtidai icma quruluşundan mövcud olduğunu irəli sürürlər. Gülmira İsmayılova “Zərdüştilikdə dini və ictimai baxışlar” adlı məqaləsində xarici mənbələrə istinadən yazır: “İnsanlar zərdüştiliyin atəşpərəst bir din olduğuna inanırlar. Bu səhv fikirdir. Od Tanrının müqəddəs və ali simvolidir... Od bütün qurban vermə mərasimlərində ilahi simvoldur. Bu müqəddəs obyektir. Bu ilahi həyatın simvolidir” (İsmayılova, 2010, s. 282). Göründüyü kimi zərdüştiliyin ən önəmli simvolu oddur. Tanrının rəmzi olması etibarilə od ilahi varlığı ifadə edir.

Nizaminin yaradıcılığında da od, atəş təlimi, bu təlimin mahiyyəti, yaradıcısı haqqında da məlumatlar verilmiş, atəşpərəstliyin bu simvolu müxtəlif təşbehlər vasitəsilə təsvir olunmuşdur.

Alovdur nəşənin, keyfin dayağı,
Zərdüştün qırmızı kükürd ocağı...
Odun vətənidir, cəhənnəm, cənnət
Ondan işıq alıb, bundan hərərət.
O bir cəhənnəmdir atəşpərəstə,
Günahsızlar üçün yoldur behiştə.
Zərdüş “Zəndi” ona nəğmələr saçar,
Muğlar pərvanətək xirqələr açar (Gəncəvi, 2004, s. 120-121).

Nizami odu poetik şəkildə təsvir edərkən onu insanın nəşəsi, Zərdüştün atəşi adlandırır. İkinci beytdə şair odun maddi və mənəvi xassələrinin fəlsəfi şərhini verir. Cənnətin və cəhənnəmin odla bağlılığını vurğulayan şair odun yandırıcılıq xüsusiyyətinin cəhənnəmdən, işığın isə cənnətdən alındığı fikrini irəli sürür. İslam dininə görə bu dinə qulluq etməyənlər axirət dünyasında cəhənnəmə düşərək cəhənnəm atəşində yanacaq. Pis əməlli insanlar üçün od cəhənnəm atəşidir, əməli saleh insanlar üçün isə cənnət Zərdüştün təlimində xeyirli bir yoldur (Əlibəyzadə, 2005).

Sonuncu beytdə Nizami muğların atəşgahlarda odun ətrafında dini nəğmələr oxuyaraq rəqs edərkən ekstaza girmələrini təsvir etmişdir. Zərdüştilər nurun simvolu olan maddi odun qarşısında mənəvi cəhətdən təmizlənmək üçün bu ritualı həyata keçirərkən bəzən vəcdə gəlib xirqələrini yandırardılar. Xirqə atəşpərəstlərin müqəddəs sayılan geyimləridir. Nizami atəşpərəstlərin ekstaz halını digər hissədə də təsvir edir.

Səndəl, ud atəşi ucalır göyə,
Tüstüsü hindlitək durur səcdəyə (Gəncəvi, 2004, s. 120).

Nizami oddan əmələ gələn tüstünü hindli atəşpərəstin səcdəsinə bənzədir. Bu səcdə atəşpərəstlərin asketik ekstaz halıdır. Dalğavari yayılan tüstünün elastik hərəkəti poetik şəkildə atəşpərəstin vəcd anı kimi təqdim olunur. Zərdüştilərin haoma adlanan içkisinin təsiri ilə məst olmaq və nəşələnmə burada atəşin və içkinin yaratdığı halhəmin təsirə bənzədilir (Əlibəyzadə, 2009).

Zərdüştilər odu həmçinin günəşin rəmzi kimi qəbul edərək ona sitayiş edirdilər. Nizami də odun poetik təsviri zamanı oda “Günəşdi, müşkdən örtük bağlamışdı” deyərək onun günəşin simvolu olduğunu vurğulayır.

Oda səcdə edən atəşpərəstlər,
Günəş üçün oda sitayiş eylər (Gəncəvi, 2004, s. 50).

Nizami bu beyt ilə atəşpərəstliyin mahiyyətini açıqlayır. Atəşpərəstlərin oda sitayiş etmələrinin səbəbini sadə dildə şərh edən şair bu dinin Günəş və odla əlaqəli olduğunu, həmçinin Günəş və odun bağlılığını bildirir.

Dua edirik biz,
Günəşə, Ölməz İşığa (Komenski, 2017, s. 72).

Avestada “Günəş himni”ndə isə Günəşə sitayiş belə ifadə olunub. Himndə Günəş şəfəq saçarkən mələklərin dünyanın tərəqqisi və həqiqət üçün Məzdanın yaratdığı yerə xoşbəxtlik və səadət ötürdüyü qeyd olunur. Demək ki, dünyanın bu səadəti Günəşin nuru, işığı sayəsində mövcud olur. Buna görə də, atəşpərəstlər “Sevinclər, işıqlı, ölməz Günəşə” deyərək ona belə dua edirdilər. “Günəş himni”ndə Günəşin nurundan dünyanın tərəqqi tapması, həqiqətin böyüməsi, yer üzünün paklanması və s. təsvir olunur. Günəş yüksəlməyəndə isə bütün bunların əksi olur və dünyaya divlər hökmranlıq edir (Quliyev, 2012).

Nizami yaradıcılığında atəşpərəstlik simvollarından danışdıqda xaç haqqında da xüsusi olaraq bəhs edilməlidir. Şairin irsində bu simvol da öz əksini tapmışdır.

Atəşpərəst önündə xaçə dönmək yaraşmaz,
Xətib kimi qılıncla öyünməkdən kar aşmaz (Gəncəvi, 2004, s. 57).

Burada beytdəki fikir qarışıq şəkildə ifadə olunduğu üçün onun mənasını anlamaq və izah etmək çətinlik yaradır. Lakin fikirlərdən anlaşılan odur ki, Nizami atəşpərəst önündə əyilərək qəddini xaçə çevirənləri tənqid edir, onların bu əməllərini ikiüzlülük və yaltaqlıq kimi qiymətləndirir. İkinci misrada isə Nizami zor işlətməyin də yaxşı xüsusiyyət olmadığını obrazlı şəkildə bildirir (Şəfizadə, 1996).

Nümunədə işlədilən xaç sözü atəşpərəstliyin simvollarından biridir. Nizami bu sözü həmçinin atəşpərəst sözünün əhatəsində işlədərək bu əlaqəni daha da qüvvətli şəkildə ifadə etmiş olur. Xaçın dini simvol olaraq yaranmasının tarixi çox qədimlərə dayanır. Sonralar bu simvol xristianlıq dininə keçsə də, ilkin olaraq atəşpərəstlikdə mövcud olmuşdur.

Hələ ibtidai icma quruluşu dövründə insanlar kainata can verən, yeri qızdıran günəşi sehrli bir möcüzə olaraq qəbul etdikləri dövrdə xaç rəmzləri zərurətdən meydana gəlmişdir. İbtidai insan soyuq havada, qış fəslində soyuqdan qorunmaq və qida əldə etmək üçün günəşi görmək istəmiş, buna görə də günəşin obrazını qaya, daş üstündə həkk etmişdir. Onlar bununla günəşin gəlməsini tezləşdirmək istəmişlər.

Qədim əsətlərdə də xaçların yaranması insanların günəşə, sonralar isə oda sitayiş etməsilə əlaqələndirilir. Günəşin obrazını ağac üzərində bağlayıb göylərə qaldıraraq kainata qovuşdurmaq ideyası xaçların yaranmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə xaç atəşpərəstlik dininin simvolu olaraq günəş dövrünü ifadə etmişdir.

“Xosrov və Şirin” poemasının sonunda, “Paxılları məzəmmət” hissəsində Nizami əsərindən danışarkən xaç simvolunu yenə də xatırladır:

Bir gövhər atmışam dənizə, uzaq
Qoymuşam xaç üstə bir yanar çıraq.
Sən o dürrü qaldır, dəryanı tərək et,
Xaçı yalnız burax, çırağı al, get!
Çox da odpərəstlik bunda əyandır,
Bu sözlər mütləqə yoğrulmuş qandır (Gəncəvi, 2004, s. 359).

Şair burada yanar çıraq deyərək əsərini, yəni “Xosrov və Şirin” poemasını nəzərdə tutur. Ağılın nur, işıq olduğu Nizaminin yaradıcılıq fəlsəfəsində mühüm yer tutur və şair bunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Bu nümunədə də Nizami əsərini ağılın məhsulu olaraq çıraq adlandırır. “Xaçı burax, çırağı al get” deməklə şair əsərin mövzusunun asılı olmayaraq onun poetik gözəlliklərinin,

məzmununun dolğunluğunun mövcudluğundan bəhs etmiş olur. Nizami obrazlı şəkildə deyir ki, əsərdəki atəşpərəstliyi burax, sən onun məzmununa diqqət yetir, qoy bu əsər çıraq kimi əqlini işıqlandırсын. Beləliklə, Nizami xacı burada atəşpərəstliyin simvolu kimi təqdim etməklə həmçinin ümumiləşdirmə aparmışdır.

Nizami əsərlərində atəşpərəstlik dininə aid olan daha bir simvolla qarşılaşırıq ki, bu da xoruzdur. Xoruz atəşpərəstlikdə müqəddəs hesab edilmiş, tanrının bir simvolu olaraq rəmzi mənə daşımışdır. Xoruz banlayaraq səhərin açılmasından xəbər verir, yəni insanları işığa səsləyir. Bunun üçün atəşpərəstlər xoruzu işığın carçısı kimi qəbul edərək onu kultlaşdırmışlar.

Azərbaycan folklorunu araşdıran Y.V.Çəmənşəminli “Xalq ədəbiyyatının təhlili” adlanan məqaləsində folklorumuzda zərdüştilik təsirlərindən bəhs edərək yazır: “Zərdüştilərdə “pəridar” adlanan xoruz müqəddəs kimi tələqqi olunur, çünki işığın və gündüzün zühurunu xalqa xəbər verir. Xoruz işıq allahı Hörmüzdün guruhundan sayılır” (Çəmənşəminli, 2005, s. 292).

“Avesta”nın Vəndidat hissəsində xoruz yüksək poetik lövhələrlə təsvir olunur, sübhü qarşılayaraq səsinə ucaldır və bununla da insanları yuxudan oyadır, onları öz işlərilə məşğul olmağa çağırır. Nizaminin yaradıcılığında da atəşpərəstlikdən gələn bu ənənə davam etdirilmişdir.

Deyirlər gecə div yol kəsən zaman,
Xoruzlar qışqırır “Ay Allah, aman!”
Bu necə gecəydi, yüz divi vardı,
Xoruzlar səsinə çıxarmırlardı? (Gəncəvi, 2004, s. 234).

Zərdüştilər kainatı işıqla qaranlığın mübarizəsi kimi dərk edirdilər. Bu dualistik fikirlər atəşpərəstlik fəlsəfi görüşlərində həyatdakı hər bir şeyə tətbiq edilirdi. Gündüz işıqlı olduğu üçün nur, gecə qaranlıq olduğuna görə isə zülməti ifadə edirdi. Atəşpərəstlik görüşlərinə görə gecə qaranlıq olduğu üçün bu zaman divlər dünyaya hökmranlıq edir. Nümunədə də Nizami buna işarə edərək divlərin gecəyə hakim kəsilmələrini, xoruzun banlamasını isə divlərdən qurtuluşa çağırış olduğunu poetik şəkildə ifadə etmişdir.

Xoruzun başında görüb odlu tac,
Bəzən kəklik yanır, bəzən də turac (Gəncəvi, 2004, s. 101).

Nümunə verdiyimiz beytdə Nizami orijinal bir bənzətmə yaratmışdır. O, xoruzun başındakı pipiyi odlu tac kimi oxucuya təqdim edir. Xoruzun başındakı pipiyin tac quruluşunda olması zahirən doğrudur. Lakin burda “odlu tac” ifadəsini sadəcə pipiyin taca bənzədilməsi kimi qəbul etmək doğru olmaz. Odlu sözünü nəzərdən keçirək. Odlu rənginin qırmızı olması məlumdur. Xoruzun da başındakı pipiyin rəngi qırmızıdır. Tac dedikdə də burda şair alovu nəzərdə tutur. Odlu tac da elə məhz alovun dilidir. Bu bənzətməni mükəmməl hesab etmək olar. Nizami atəşpərəstlik anlayışlarını həm məzmun, həm də forma məsələlərinə tətbiq etmişdir. Nizaminin təsvirinə görə xoruz özündə atəşpərəstliyin sitayiş obyektı olan odu da ehtiva etməkdədir.

Nizami Ramazan bayramı zamanı yumurtanın boyanaraq onunla taleh oxuma adətinin də zərdüştilik dinindən gəldiyini göstərmişdir.

Dövrən gümüş təştin ağzını açdı,
Qara qarğa qızıl yumurta saçdı,
Qoca möbidlərsə tarix boyunca,
Yumurta və təştədən demiş doyunca (Gəncəvi, 2004, s. 194).

Gətirdiyimiz nümunədən aydın olur ki, atəşpərəstlikdə bu ayinin komponentləri olan yumurta və təşt də rəmzi mənə daşımış, dinin simvolik elementləri sırasına daxil edilmişdir. Yumurta Günəşin, təşt isə dünyanın simvolu kimi qəbul edilmişdir.

Nəticə

"Xəmsə"nin zərdüştlük baxımından araşdırılması zamanı aydın olur ki, Nizami bu dinin simvolik elementlərindən də istifadə etmişdir. Nizami yaradıcılığında atəşpərəstlik dininin təsirini əks etdirən məqamları nəzərə alaraq bu təsirin hərtərəfli araşdırılmasına ciddi ehtiyac olduğunu deyə bilərik. Əsərlərdən gətirdiyimiz nümunələr göstərir ki, şair bu dinin simvollarından həm forma, həm də məzmun məsələləri üçün istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Çəmənəminli, Y. V. (2005). *Seçilmiş əsərləri, III cild*. Avrasiya Pres.
2. Əlibəyzadə, E. (2005). *Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir*. Yurd NPB.
3. Əlibəyzadə, E. (2009). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Ən qədim dövrlər)*. Qarabağ.
4. Gəncəvi, N. (2004). *Xosrov və Şirin*. Lider Nəşriyyat.
5. Gəncəvi, N. (2004). *İskəndərnamə. Şərəfnamə*. Lider Nəşriyyat.
6. Gəncəvi, N. (2004). *Sirlər xəzinəsi*. Lider Nəşriyyat.
7. Gəncəvi, N. (2004). *Yeddi gözəl*. Lider Nəşriyyat.
8. İsmayılova, G. (2010). *Zərdüştlükdə dini və ictimai baxışlar*. Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi. № 14 Sentyabr.
9. Komenski. (tərtibçi). (2017). *Avesta. Seçilmiş himnlər*. Apostrof.
10. Quliyev, İ. (2012). *Nizami və zərdüştilik*. Elm və təhsil.
11. Şəfizadə, B. (1996). *Zərdüş, Avesta, Azərbaycan*. Elm.
12. Şəfizadə, B. (2003). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Ən qədim dövrlər)*. Adiloğlu.

Daxil oldu: 16.11.2024

Qəbul edildi: 18.02.2025